

QUAD. PREH. ARQ. CAST. 35, 2017

# Aigua i arqueologia al santuari de la Mare de Déu de la Font (Castellfort, els Ports)

Sergi Selma Castell\*

## Resum

Els treballs arqueològics realitzats a l'interior de l'església del Santuari han constatat l'existència d'una densa xarxa de canals de drenatge i conducció de l'aigua de la font que hi ha dins del temple per a l'abastiment general. Les canalitzacions recorren sota el paviment de l'església i presenten fases de construcció diferenciades. La relació entre el temple d'advocació mariana i el naixement d'aigua que es troba al seu interior s'emmarca en un context d'època baix medieval més generalitzat.

**Paraules clau:** Arqueologia i aigua, religiositat popular, baixa edat mitjana.

## Abstract

The archaeological work carried out inside the Sanctuary church has uncovered a dense network of drainage and water channels leading from the spring located inside the temple for general water supply. The channels, which are found under the church floor, were built in different phases. The relation between the church, devoted to the Virgin Mary, and the spring found inside the building is framed in a more generalised context of the Late Middle Ages.

**Keywords:** Archaeology and water, popular religiosity, Late Middle Ages.

## INTRODUCCIÓ

El Santuari de la Mare de Déu de la Font de Castellfort està declarat Bé d'Interès Cultural (BIC) (DOCV, 05/10/2007), en la categoria de Monument. Conformen el santuari un conjunt d'edificacions que s'agrupen al voltant d'una plaça, abans tancada i defensable, que ha anat patint successives intervencions al llarg dels poc més de cinc segles d'existència.

L'any 1476 ja existia una ermita i casa per a l'ermità i la font es trobava dins de l'església. La creixent veneració que anà adquirint esta Mare de Déu a tota la comarca va fer que s'iniciés la construcció del conjunt que conformà el santuari a finals del segle XV, i que este s'anés ampliant al llarg dels segles XVI i XVII per a donar-li la fisonomia que hui es pot contemplar.

El santuari compta, de fet, amb una capella inicial, l'església, una hostatgeria amb diferents dependències, que inclou una sala amb pintures, un porxo per a les cavalleries, un aljub/cova i dues portes que cloïen tot el recinte. Curiosament, el camí d'Ares a Castellfort travessa el recinte tot passant per les dues portes esmentades.

La capella fou construïda l'any 1502, i tot i ser d'estil gòtic ja disposava d'elements decoratius renaixentistes. Posteriorment, la capella quedà incorporada en la part posterior de la nova església que es construí.

El nou temple tenia una nau senzilla però molt més gran, sense capelles, de planta rectangular i amb tres crugies, coberta per una volta de canó i amb un absis poligonal. L'entrada a l'església és lateral, pel costat de l'epístola (en este cas la façana occidental que dona al barranc de la Font,

\* Universitat Jaume I de Castelló (UJI) / Oficina Tècnica de Serveis Culturals (Ofitesc), [sselma@uji.es](mailto:sselma@uji.es)



Figura 1. Vista aèria de l'emplaçament del Santuari.



Figura 2. Vista del conjunt edificat del Santuari.





Figura 3. Detall del naixement d'aigua entre la roca natural i la nau de l'església.

el qual naix a sobre mateix del santuari i travessa pel bell mig tot el conjunt arquitectònic). La coberta exterior de l'edifici és a dues aigües.

L'església fou construïda entre 1522 i 1680. El presbiteri data de 1650, és bastant fondo i molt més estret que la nau, mentre que la porta d'accés es feu en 1660 i la sagristia en 1680.

Entre la capella primitiva i la muntanya hi ha una xicoteta estança, mig excavada en la roca i mig construïda amb maçoneria i coberta amb una tosca volta de lloses disposades radialment. La seua funció inicial degué ser la de recollir l'aigua que brolla-

va de la font situada dins de l'església, abans que es fera la reforma en el segle XVI que conduí l'aigua a la font que hi ha a la part exterior del temple, adossada a la façana.

El Santuari de la Mare de Déu de la Font s'ha anat construint al llarg de diferents segles, tot partint d'una xicoteta capella o ermita. De fet, no es coneixen restes arqueològiques prèvies que aporten indicis d'una ocupació prèvia del lloc abans del segle XV. És a partir de llavors i fins l'actualitat que l'indret ha esdevingut un lloc de pelegrinatge comarcal d'advocació mariana lligada a un bé tan valuós com és l'aigua.

### ELS TREBALLS ARQUEOLÒGICS A L'ESGLÉSIA

L'any 2005 es va fer una actuació arqueològica d'urgència a l'Església de la Mare de Déu de la Font, breu en el temps i acotada en l'espai. L'objectiu final era adequar l'espai per a l'exposició "Paisatges Sagrats", organitzada per la fundació La Llum de les Imatges que contava amb diferents seus expositives distribuïdes per l'Alt i Baix Maestrat. Els treballs arqueològics estaven limitats a fer un seguiment arqueològic del procés d'extracció dels diferents paviments actuals existents a l'interior del temple, així com dels nivells inferiors que serveixen per a anivellar i assentar aquells.

Uns treballs que, inicialment, pretenien incidir en el subsòl de l'església fins a una fondària de 30/40 cm. A la part occidental del temple es pogué descendir a la cota prevista, però en la banda oriental, atesa la presència de la roca natural molt en superfície, només es va poder rebaixar entre 15/20 cm.

Les actuacions arqueològiques se centraren en una àrea molt limitada del conjunt, concretament en la nau de l'església i l'antiga capella gòtica (de forma més explícita), així com en la zona del presbiteri (amb una actuació més superficial). En definiti-

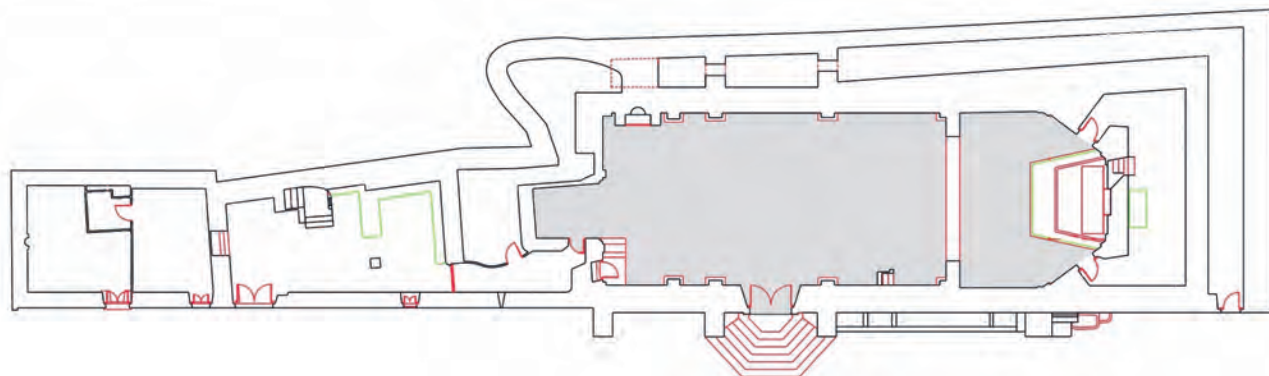


Figura 4. Planta de l'església i delimitació de les zones d'intervenció arqueològica.

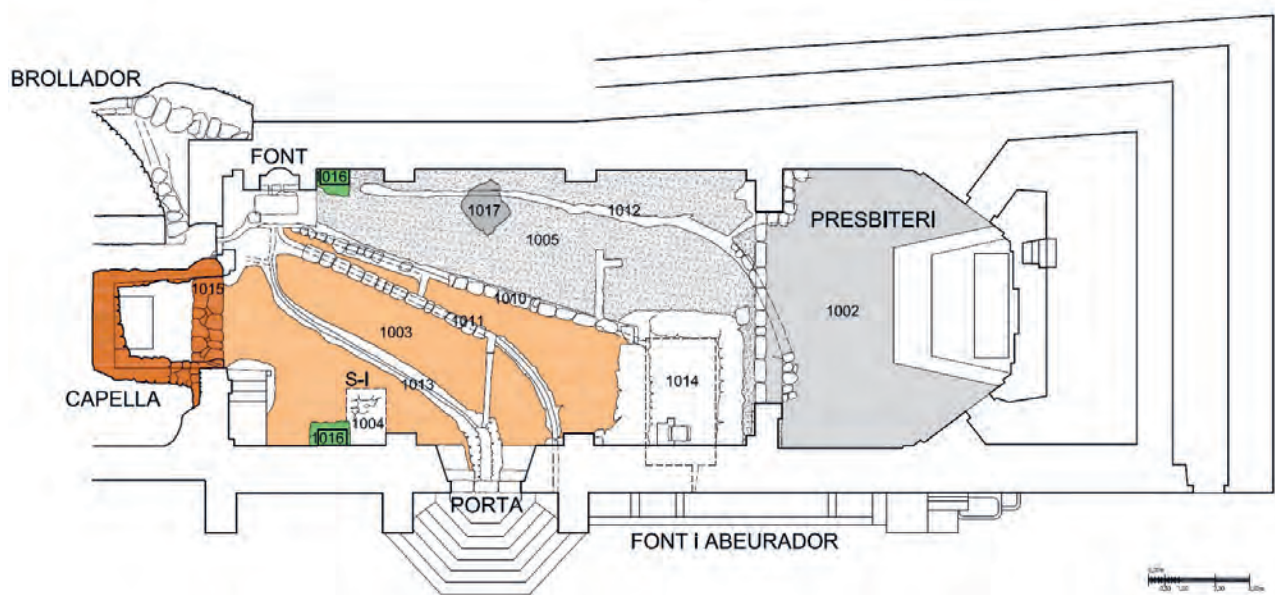


Figura 5. Plànol general de l'excavació amb les unitats estratigràfiques i els elements més destacats.



Figura 6. Vista interior de la nau abans d'excavar.



va, s'actuà sobre una superfície final que superava lleugerament els 200 m<sup>2</sup>.

La intervenció començà en la tercera crugia de la nau, la més allunyada de l'altar i, alhora, immediata a la capella gòtica. Allí el paviment existent era de rajoles cuites, i just per sota es localitzà de seguida la canalització que duu l'aigua des del brollador fins a la font exterior, així com altres canalitzacions de desguàs en direcció a la porta principal d'entrada al temple.

En treure les rajoles i el nivell de terra i arena que li feia de suport, aparegué un nivell més o menys homogeni de terra xafada amb calç, a manera d'antic paviment, que cobria tota la nau. A continuació es va procedir de la mateixa manera en les altres dues crugies, on existia un paviment hidràulic

en lloc de les rajoles. La seqüència estratigràfica era, però, la mateixa.

A l'alçada de la primera crugia es va detectar la presència d'un aljub o cisterna on s'emmagatzema l'aigua que ix de la font per a vessar fora de l'església a través d'un conducte i conformar l'eixida d'aigua a la font i abeurador exterior. La continuïtat d'algunes canaletes de drenatge cap a l'espai del presbiteri obligà a aixecar un poc el paviment existent i confirmar la seua presència i funcionament.

Atesa la presència de la roca natural, retallada en molts punts per tal d'assentar a sobre directament els fonaments d'arcades i pilars, així com el seu capbussament en direcció a la barrancada natural que discorre pel davant del temple, es va fer necessari la realització d'un sondeig puntual que informés de la consistència i característiques del rebliment existent per sota del nivell de terra xafada i calç. Una actuació justificada també en l'objectiu de minimitzar els efectes d'humitat que afecten el conjunt decoratiu de l'església.

El sondeig es va realitzar sobre el pany de ponent, a la banda interior, i just entre el basament de l'arcada i la pilastra de suport del cor, amb unes dimensions aproximades de 150 x 75 cm. Es va aprofundir fins a una cota de gairebé un metre sense que s'arribés al nivell de la roca natural. Les limitacions del sondeig i les característiques del rebliment (pedres i cascull solt) anaren reduint progressivament l'espai de treball.

En qualsevol cas, es constatà que la façana occidental de l'església actua a manera de marge de bancal. Per este motiu, i contra el propi marge, es va fer un rebliment de pedres mitjanes i cascull força net (que també ajuda a drenar les aigües i humitats que afloren a la superfície), que en la part superior es cobert amb una capa de terra xafada.

D'altra banda, es va fer una actuació més precisa a la zona de l'antiga capella gòtica. Allí es va rebaixar igualment el terra, es descobriren els seus fonaments i es documentà la relació d'esta construcció amb la resta del conjunt arquitectònic.

Finalment, es va procedir a l'aixecament del paviment de rajoles decorades que cobria tot el terra del presbiteri, malgrat la barreja de composicions que es trobaven molt reparades i modificades. El terra de la zona del presbiteri presenta una cota d'altura lleugerament més alta que arranca del graó existent per separar-la de la nau, que fa aproximadament 15 cm.

En esta zona es va treure el paviment de forma meticulosa i es va aprofitar el mateix estrat o capa d'arena i terres existent per tal de col·locar el nou paviment (una producció artesanal feta ex-

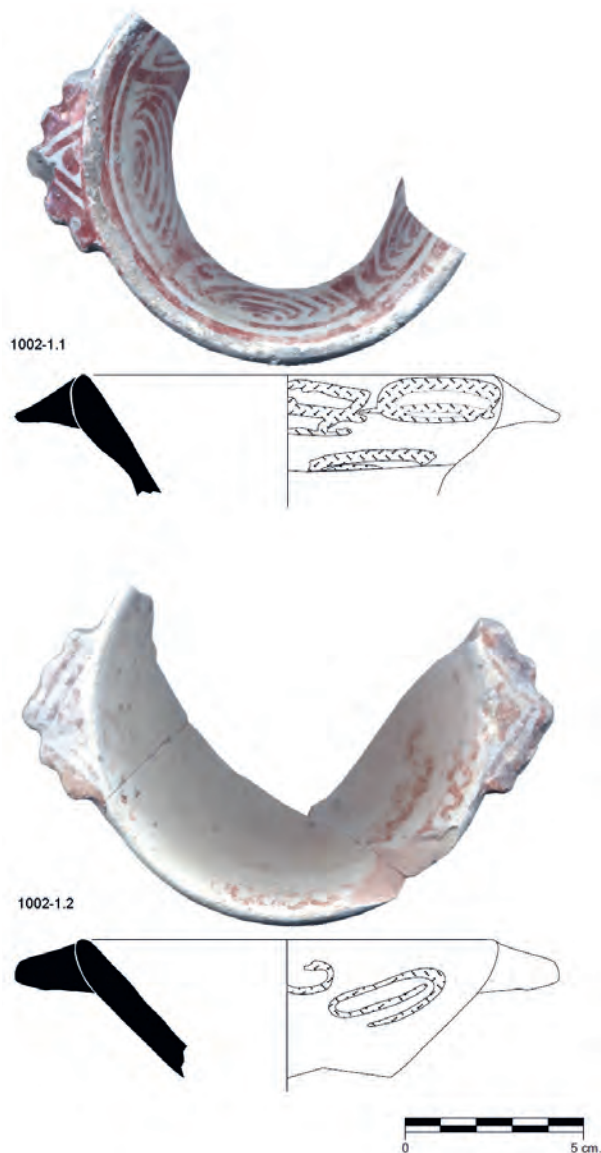
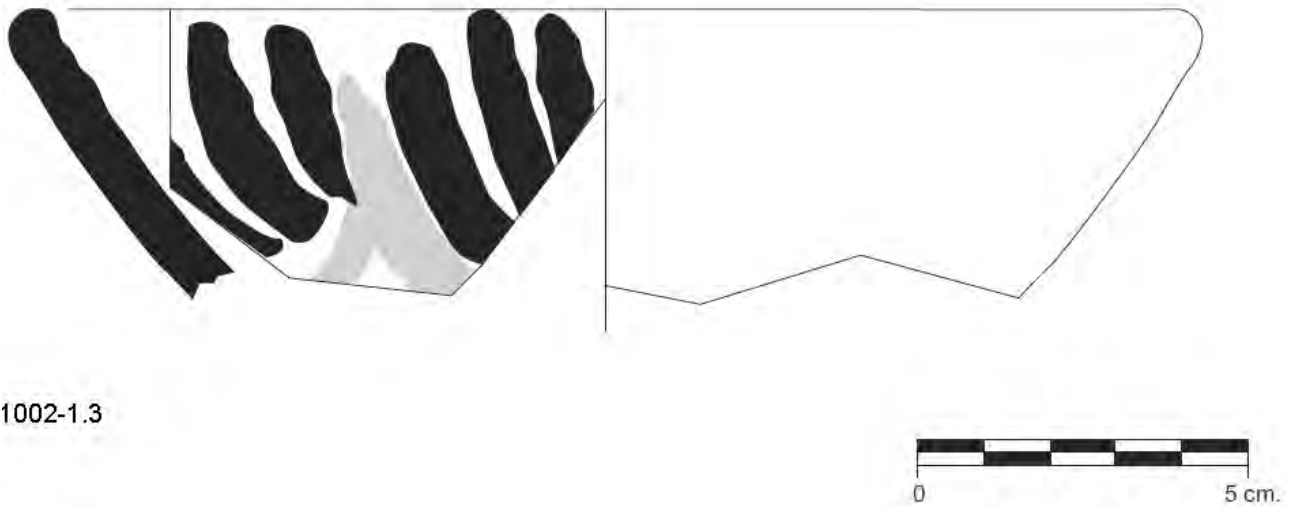


Figura 7. Escudelles de pisa daurada (UE 1002).



1002-1.3

Figura 8. Plat de ceràmica decorada en verd i morat (UE 1002).

pressament i que reproduïx els models decoratius existents). Només a tocar del graó que separa la nau es va aprofundir lleugerament en dos extrems, per tal de corroborar el traçat de dues canalitzacions de drenatge que discorrien paral·leles a les parets principals.

## LES TROBALLES I ELS MATERIALS DE L'EXCAVACIÓ

El resultat final dels treballs efectuats ha permès documentar tota una sèrie de troballes (certament no gaire nombroses), amb un grau desigual de singularitat, però totes elles igualment rellevants

per al coneixement històric del temple. No es tracta d'un nombre elevat d'elements: bàsicament alguns paviments, algunes canalitzacions de conducció i evacuació d'aigua, una estructura d'emmagatzemament d'aigua, alguns fragments esporàdics de ceràmica i una seqüència estratigràfica de nivells molt senzilla.

## L'ESTRATIGRAFIA

La seqüència estratigràfica que s'ha documentat és molt escassa i senzilla. A més, s'ha pogut identificar un procés clar de construcció de l'espai sobre el qual s'aixeca l'edificació. És a dir,



Figura 9. Detall dels fonaments de l'antiga capella gòtica (UE 1015).



Figura 10. Vista del paviment general de terra xafada amb capa de calç (UE 1003) que regularitza tota la nau i la canalització més recent (UE 1013) que el trenca.





Figura 11. Panoràmica de les diferents canalitzacions d'aigua a la nau de l'església.

s'ha constatat com es rebaixà la roca natural en una banda i com es feu una mena de ribàs o bancal en el pendent per tal d'aconseguir una superfície plana. Un espai suficientment ampli per a encabir les noves construccions de tot el conjunt edificat de l'església i les seues dependències annexes.

Per sota dels paviments existents de rajoles i hidràulic que estaven en ús llavors (UE 1000, 1001 i 1006 respectivament), hi havia un preparat de terra i arena (UE 1002) on assentaven els primers. Al conjunt de la nau la capa feia entre 8/9 cm de mitjana, mentre que a la zona del presbiteri cal afegir-li els 15/20 cm de més que acumula el recrescut del graó construït. Per sota hi havia el nivell de terra xafada amb capa de calç (UE 1003) i un rebliment de pedres i cascall net (UE 1004). Davall es troba la roca natural (UE 1005) que fa les seues ondulacions pertinents en descens cap al barranc natural que discorre al davant de l'església.

Els fonaments de gairebé tota l'edificació descansen directament sobre la roca natural, en alguns indrets condicionada per tal de rebre'ls.

## ELS MATERIALS

Els materials arqueològics recuperats durant l'excavació són escassíssims, bàsicament es tracta d'alguns fragments ceràmics molt esporàdics. Uns fragments de pisa de reflexes daurats i altres de ceràmica comuna amb decoració pintada de manganès, alguna peça vidrada i altra amb decoració de verd i morat. Tots els materials apareixen en la mateixa unitat estratigràfica, en el preparat de terra i arena en què assenten els darrers paviments de l'església.

Una ceràmica que aporta una cronologia del segle XVII, molt probablement lligada a la finalització de les obres del temple en esta època. D'altra



Figura 12. Detall de la cisterna interior que vessa aigua a l'abeurador extern (UE 1014).



Figura 13. Detall de l'eixida de la canalització més recent (UE 1013) per sota l'escala de la porta de l'església.

banda, no s'ha produït cap troballa de restes òssies, vidre o material metal·lúrgic.

## LES ESTRUCTURES

Les troballes estructurals són, bàsicament, de la següent naturalesa:

**a) Elements arquitectònics.** Es tracta dels fonaments de l'antiga capella gòtica (UE 1015), amb una planta irregular de 4 x 3 metres aproximadament, i parets de grossària variable. Només es va extreure el paviment de rajoles recent i la capa on assentava, fins arribar al nivell de terra xafada detectat en els espais immediats.

Un altre element que es pot referir és la presència dels fonaments de les pilastres que sustenten el cor (UE 1016), i que descansen directament sobre la roca en el costat de llevant i sobre el reblliment de pedres i cascals en la banda de ponent.

**b) Paviments i terres d'ocupació.** Els paviments en ús a la nau principal eren dos: un terra de rajoles cuites (UE 1000) i un altre paviment hidràulic (UE 1001). El primer es localitzava només en la tercera crugia de la nau de l'església, just en el tram on es troba la font interior i a l'interior també de la capella gòtica. Es tracta de peces de 23 x 23 cm. El paviment hidràulic es trobava a les altres dues crugies i per la resta del temple. Són peces de 20 x 20 cm, de color blanc o negre i també altres amb una decoració de triangles simètrics en color blanc i negre, però amb unes composicions poc definides ateses les múltiples reparacions efectuades.

A la zona del presbiteri encara es conserven molts rodals d'un paviment de rajoles decorades amb composicions i colors variats (UE 1006),

però també moltes interferències i reparacions fetes amb el paviment hidràulic (UE 1001) ja esmentat.

Finalment, a uns 12/15 cm de fondària apareixia un possible paviment de terra xafada amb una capa de calç (UE 1003) que ocupava tota la nau, enrasava amb canalitzacions antigues i regularitzava el nivell de roca retallada en la banda oriental. Destaca, en qualsevol cas, les restes d'una capa fina de cendres sobre el nivell de roca (UE 1017), cobrint la canalització de drenatge (UE 1012) molt pròxima a la paret oriental de l'església. Esta taca conté mostres de ferro, fustes i fragments de teules (com si es tractés de les restes d'un incendi).

Val a dir que este nivell gairebé no es va documentar a la zona del presbiteri perquè es mantingué el recrescut del graó que eleva tot el terra de la zona.

**c) Canalitzacions d'aigua i estructures d'emmagatzemament.** A l'interior de l'església hi ha una font o pica on raja l'aigua de forma continuada. La pica compta amb un desguàs que vessa l'aigua cap a diferents eixides, cadascuna amb la seua canalització respectiva. Els treballs arqueològics han permès documentar fins a un total de tres canalitzacions o conduccions d'aigua construïdes; una altra canalització de drenatge excavada en la roca inicialment i construïda després; i un aljub o cisterna per a emmagatzemar l'aigua que després raja de forma continuada per l'aixeta de la font exterior.

Quasi paral·lela a la paret oriental de l'església, i a 25/50 cm de distància, discorre una canaleta excavada en la roca natural (UE 1012). S'inicia a la tercera crugia i va separant-se progressivament de la paret per a dibuixar una corba cap a l'oest i penetrar en la zona del presbiteri. El seu desnivell és



escàs, fins arribar a l'altura del graó que separa la nau del presbiteri, on pren més fondària i on es detecten traces de fàbrica que acompanya l'excavació de la roca i cobreix la conducció. També és el punt on es produeix la connexió d'un ramal que prové de la zona més oriental del presbiteri. La canalització pren direcció a la façana principal del temple, en sentit al barranc natural que hi ha al davant de l'església.

Des de la pica de la font interior neixen dues canalitzacions semblants, i gairebé paral·leles entre elles, que prenen una direcció en diagonal a través de la planta de la nau. Es tracta de dues canalitzacions fetes amb maçoneria i mig excavades a la roca natural, de 13/15 cm d'amplada, que es troben cobertes amb lloses de pedra planes, i totes dues intercomunicades a mig camí. La primera d'elles (UE 1010) es troba a una cota lleugerament superior i comunica la font interior amb una aljub o cisterna construïda en l'espai de la primera crugia. Actualment presenta un tub de ferro al seu interior. Esta canalització permet omplir la cisterna que, en trobar-se plena, vessa l'aigua per un conducte a la font i abeurador exterior.

La cisterna (UE 1014) té una planta rectangular de 2 x 3,5 m, amb un brocal o trapa d'accés en la nau de l'església. En la seua construcció s'utilitzaren carreus de pedra tallada en la base, les parets i la pròpia volta. Darrerament, ja no feia les funcions d'emmagatzematge perquè l'aigua que ix a la font exterior ho fa per un tub de ferro que la duu directament des de la captació interior.

La segona canalització de maçoneria i coberta de lloses de pedra (UE 1011) sembla, més aviat, un vessador o sobreeixidor que trau aigua des de la mateixa pica de la font i de la canalització precedent si la cisterna és plena. El seu trajecte finalitzava fent una corba cap a la façana principal, i passava a la vora d'un dels arcs de la sala i contrafort exterior per tal d'eixir fora. Este darrer tram fou inutilitzat posteriorment quan es construí una altra canalització nova a la qual es va connectar mitjançant una sèrie de tubs de ceràmica circulars encastats entre ells.

Una tercera canalització d'aigua (UE 1013) es va construir més recentment. També neix de la pica de la font interior, i després d'un inici recte cap a la façana oriental, dibuixa una planta en forma de "S" per tal d'eixir de l'església pel buit de la porta principal. La seua construcció seccionà el paviment de terra xafada (UE 1003) i quedà visible i per sobre d'este en el tram inicial. Després pren fondària, facilitat pel nivell de reblliment sobre el qual discorre i trencà part del fonament de la porta per construir una eixida canalitzada de grans dimensions.



Figura 14. Panomàrica de l'excavació.

De fet, just abans de l'eixida es produeix la connexió del vessador de la canalització precedent (UE 1011). L'escalinata actual d'accés al temple camufla la part externa d'esta canalització quan ix a l'exterior. Es tracta d'una canalització construïda amb rajoles de 14 x 30 cm aproximadament, que dibuixa una forma triangular que remata la coberta amb morter. En el moment de la construcció d'esta canalització, que creixia el nivell interior, es degué posar el terra de rajoles cuites que encara es conservava de forma parcial en una part de l'església.

La identificació, lectura i interpretació d'estes estructures resulta relativament fàcil, i permet proposar una cronologia ajustada. És cert que el moment d'ocupació més antic sembla haver estat alterat per la construcció del temple modern, però malgrat les poques restes, es diferencien clarament unes d'altres.

## LES FASES DE CREIXEMENT DEL TEMPLE

Els treballs arqueològics realitzats durant la intervenció d'adequació i millora de l'església de la Mare de Déu de la Font han permés documentar algunes fases de construcció del temple i la seua interrelació amb la qüestió de l'aigua i el brollador que neix al seu interior, així com les formes de conduir l'aigua fins l'exterior.

Val a dir que els treballs arqueològics han estat molt limitats en l'espai, concentrant-se de forma quasi exclusiva en la nau principal de l'església i la capella gòtica. Tampoc s'han pogut fer treballs de major documentació estratigràfica, atés que, en trobar un nivell òptim i consistent de pavimentació, es prengué la decisió de no descendir més i uti-

litzar-lo com a suport per tal de col·locar la nova pavimentació.

Malgrat tot, de l'anàlisi de les dades obtingudes es pot proposar una interpretació de cadascuna de les estructures construïdes i apuntar esta seqüència evolutiva:

*Fase 1, o primera baix-medieval. Segle XV.*

Les referències escrites parlen d'un precedent arquitectònic medieval anterior al temple actual, i d'una font que ja es trobava també al seu interior. No s'han pogut fer treballs d'estratigrafia murària i, per tant, és difícil de precisar i identificar si queden restes construïdes del temple inicial. Si més no, apuntar que la grossària dels murs de l'església moderna és molt superior a la de les construccions immediates al temple que foren casa de l'ermità i antiga hostatgeria, abans de construir la nova.

*Fase 2, o segona baix-medieval. Segle XVI.*

En esta fase s'ha d'incloure la construcció de la referida capella gòtica, la qual disposava ja d'elements decoratius renaixentistes. Una capella que probablement estava integrada en l'antic temple, i els fonaments de la qual seran aprofitats després per assentar alguna de les parets de la nova església. L'edificació degué patir algun incendi força destructiu com testimonien encara algunes taques de cendres sobre la roca.

*Fase 3, o moderna. Segle XVII.*

En esta fase es va construir l'església actual. Un temple de planta senzilla, sense capelles, que incorporà al seu interior la capella gòtica i altres elements precedents com la font. Es tracta d'una edificació que té molta més altura que la precedent, i que es va construir al llarg de la segona meitat del segle XVII.

A este moment concret caldria adscriure la realització de les primeres canalitzacions i conduccions d'aigua que discorren pel bell mig de la nau de l'església. Unes conduccions que foren mig excavades en la roca i mig construïdes amb maçoneria, i que presenten, a més, una coberta de lloses de pedra planes. També es degué construir la cisterna o aljub interior que abastia d'aigua la font i l'abeurador exteriors.

Recordar que la construcció del nou temple es va fer aixecant una mena de ribàs en la façana principal i amb un rebliment de pedres i cascals al seu interior per tal d'anivellar el pendent i la superfície creada a l'interior del temple. La majoria dels fonaments de tota l'edificació descansen directament sobre la roca natural.

*Fase 4, o contemporània. Segles XVIII-XIX.*

En esta fase es degué construir el cor, les pilastres del qual estan adossades a les parets del temple; i també la nova canalització de desguàs feta de rajoles que trencà part dels fonaments de la porta d'entrada a l'església, i obligà a recreixer el terra de l'interior per tal d'ocultar la nova conducció.

A finals del segle XIX o principis del XX es degué substituir part del paviment de rajoles cuites per un altre de paviment hidràulic amb una decoració de motius geomètrics.

## BIBLIOGRAFIA

- GIL SAURA, Y. (2005): "Paisajes sagrados en los territorios de la antigua diócesis de Tortosa". En AA.DD. *Paisatges Sagrats*, 79-93. Generalitat Valenciana. València.
- GUINOT RODRÍGUEZ, E. (2005): "El Maestrat de Montesa: els orígens d'un territori històric valencià". En AA.DD. *Paisatges Sagrats*, 49-77. Generalitat Valenciana. València.
- MIRALLES SALES, J. (1967): *Notas históricas de la villa de Castellfort*. Armengot. Castelló.
- SARTHOU CARRERES, C. (1913): *Geografía del Reino de Valencia. Castelló de la Plana*. Editorial Marín. Barcelona.
- ZARAGOZÁ CATALÁN, A. (2000): *Arquitectura gòtica valenciana*. Generalitat Valenciana. València.